

njegov urednik od 1968. godine do 1974. godine (usp. Alojzije HOBLAJ, Anđeo Čuvar – mjesečnik za djecu i mladež u prvoj polovini 20. stoljeća. Doprinos religioznom odgoju u kontekstu općega odgoja i obrazovanja, u: *Croatia Christiana Periodica*, 29 (2005.) 56, str. 151, bilješka 20). Opisujući katehetiku kao *znanost komunikacije vjere u određenoj kulturi*, upotrijebljena je sintagma »stvaralačka umjetnost« (str. 640); iz cjelokupnoga konteksta proizlazi da se ne radi o *umjetnosti* nego u *umijeću*. Navodi se, nadalje, da se je Katedra religiozne pedagogije i katehetike na Katoličkome bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu osnovana 6. lipnja 1966. godine (str. 641, bilješka 171). Može se pretpostaviti da je autor mislio na vrijeme njezina ponovnoga utemeljenja, dok valja naglasiti da je ista Katedra na Teološkome fakultetu u Zagrebu osnovana već 14. studenoga 1919. godine.

Zaključno treba reći da su drugi narodi već odavno dobili bilancu post-koncilске kateheze. U tom smislu knjiga Milana Šimunovića zadovoljava veliku potrebu koja se već dugo vremena osjeća kako u crkvenoj tako i u široj društveno-kulturnoj hrvatskoj javnosti. Štoviše, može se u neku ruku ustvrditi da to djelelo u stanovitom smislu kasni. Jer da se ovo djelo pojavilo nešto ranije, o nekim bi se pitanjima (npr. vjeronauk u školi) drukčije promišljalo. Naime, svatko tko piše o hrvatskoj katehezi mora nužno voditi računa o kontinuitetu hrvatske kateheze/ katehetike u cjelini. Kako neka promišljanja ne bi izazivala nepotrebne dvojbe i nesporazume na teoretskom i praktičnom planu, svaka inovacija bi trebala imati viziju cjelokupnoga hrvatskog katehetskog razvoja.

Alojzije Hobljaj

Alfons FÜRST, *Die Liturgie der alten Kirche. Geschichte und Theologie*, Aschendorff Verlag, Münster, 2008., 311 str.

Na početku predgovora (str. 5) autor Alfons Fürst, profesor Povijesti rane Crkve, patrologije i kršćanske arheologije na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Westfalskog Wilhelmova sveučilišta u Münsteru, navodi da je knjiga izrasla iz manuskripta za predavanja prilagođenih novom modulariziranom interdisciplinarnom studijskom programu njegova

predmeta na njemačkim sveučilištima. Budući da je prvenstveno namijenjena studentima, knjiga ne predstavlja znanstvenu raspravu u užem smislu te riječi niti autor teži dati originalni doprinos proučavanju povijesti kršćanskog bogoslužja. Utemeljena na rezultatima ranijih istraživanja razvitka bogoslužja i sakramentalnog bogoslovlja, ova knjiga pred-

stavlja sažet prikaz razvitka središnjih bogoslužnih radnji rane Crkve – euhari-stije, krštenja i pomirenja (ispovijedi).

Smislom bogoslužja i njegovim mjestom u životu ranokršćanskih za-jednica autor se bavi u uvodu (str. 9-19). Fürst ističe da je bogoslužje – kao središnji konstitutivni element kršćanskog identiteta – predstavljalo slavljenje i aktualiziranje Kristova domostroja spa-senja. Uzajamna uvjetovanost dogme i bogoslužja učinila je da bogoslužne for-mule predstavljaju odraz bogoslovnih strujanja toga vremena dok je s druge strane bogoslužni jezik utjecao na for-muliranje osnovnih kršćanskih istina. Autor posebno ističe vitalnost, kreativ-nost i raznolikost kršćanskih bogosluž-nih formi i radnji, kao i dinamizam koji je odlikovao razvitak bogoslužja sve do postupne unifikacije liturgijskih tekstova u kasnoj antici.

Poslije kratkog pregleda izvora za proučavanje bogoslužja u uvodu je po-vučena paralela sa židovskim i mnogo-božačkim obredima, pri čemu je ukaza-no na brojne sličnosti između kršćanske i židovske hramske liturgije, odnosno ka-snije sinagogalne službe. Ipak analizom analogija između kršćanskog krštenja i odgovarajućih obreda inicijacije u antič-kim kultovima (kult Mitre i kult Izide) i židovstvu (ritualna pranja i tzv. pro-zelitsko krštenje), autor zaključuje da se krštenje i pored brojnih analogija sa tim obredima ne može izvesti iz njih. Kršćan-sko krštenje se ne može promatrati ni kao direktno nastavljanje Ivanova krštenja jer

crkveno krštenje proističe prije svega iz vjere u uskrsnuće Krista (str. 104).

Naglašavajući također jedinstve-nost euharistije zbog njezina utemeljenja u Kristovoj praksi, autor u poglavlju o euharistiji (str. 21-98) iznosi dvije trenut-no prevladavajuće teze o razvitku euha-ristijskog obreda:

1. Prema starijoj tezi su u početku postojala dva odvojena liturgijska okupljanja – nedjeljna služba riječi i večernje kul-tno blagovanje, tj. euharistija uklopljena u zajedničko blagovanje. Već u prvom stoljeću euharistija je odvojena od ve-černjeg obreda (*agape*) i počinje se slaviti ujutro zajedno sa službom riječi.
2. Nasuprot tomu jedan novi istraživački pravac polazi od postojanja samo jed-ne, večernje službe (analogno heleni-stičkom *simposionu*) koja je uključivala zajednički objed s euharistijom i pro-ročkim besjedama. Tek u trećem stolje-ću postoji eksplicitan spomen slavlje-nja euharistije nedjeljom ujutro, dok je euharistija povezana sa službom riječi u 4. stoljeću.

Kritički se osvrćući, posebno na noviju tezu, bez izričitog određivanja prema jednoj ili drugoj, Fürst se dalj-njem razmatranju razvitka euharistije naginje prvoj tezi. Ovdje autor propušta detaljnije razmotriti te dvije teze, što bi svakako bilo poželjno, pogotovo jer ve-liko broj istraživača iznosi ozbiljnu argu-mentaciju u korist druge teze.

Kao osnovu za rekonstrukciju po-retka euharistijske službe 2. i 3. stoljeća autor uzima spise: *Apostolska predaja*

(*Traditio apostolica*), *Prvu apologiju* sv. Justina Mučenika i *Didaha*. Jednostavna euharistijska služba prvih stoljeća znatno je usložena u kasnijim stoljećima (4.-6. stoljeće) s jedne strane dodavanjem mnogih stiliziranih ceremonijalnih elemenata a s druge strane razvitkom regionalnih elemenata u liturgijskom obredu (str. 47-54). Povezujući s pravom to usložnjavanje liturgije s promocijom kršćanstva u državnu religiju, autor dalje sažeto izlaže razvitak liturgijske prakse razmatrajući ne samo poredak već i odnos kršćana prema euharistiji i sudjelovanju u njoj.

Tendencijom usložnjavanja bogoslužja autor se bavi i u poglavlju o krštenju (str. 99-218). Tu se detaljno opisuje čitav spektar pretkrštnih i poslijekrštnih radnji ranog kršćanstva uzimajući u obzir i lokalne posebnosti obreda, kao i razvitak i promjene institucije katekumenata koje su nastupile u 4. stoljeću. U pogledu elemenata službe krštenja Fürst kao bitno obilježje 4. stoljeća vidi njihovo usložnjavanje i regionalnu diferencijaciju koji proističu dijelom iz praktičnih potreba, a dijelom iz teološkog razumijevanja samog krštenja i pojedinih krštenjskih obreda.

Kao pozitivan vid ove knjige posebno treba istaći veoma pregledne prikaze bogoslužnih mjesta, počevši od najranijih sačuvanih privatnih kuća koje su korištene kao mjesta okupljanja vjernih (crkva kuća u Dura-Europosu) preko prvih kršćanskih bazilika Konstantinova vremena sve do carigradske Svete Sofije. Jednako je iscrpan i pregled arhitekton-

skih obilježja krstionica, nakon kojega se autor bavi i njihovom unutrašnjom dekoracijom i simbolikom.

Treći vid triju u ovoj knjizi obrađenih bogoslužnih radnji jest njihov teološki smisao. Pri razmatranju euharistijske teologije Fürst prikazuje genezu razumijevanja same euharistije. Eshatološki uvjetovano razumijevanje euharistije kao anticipacije večere u kraljevstvu nebeskom relativno brzo se izgubilo iz svijesti kršćana, dok su anamnetički, žrtveni i milosni karakteri euharistije najčešće eksplicirani u patrističkoj teologiji. Posebna pozornost u tom dijelu poglavlja o euharistiji posvećena je realizmu i simbolizmu u razumijevanju euharistijskih elemenata, pri čemu autor ishodište simboličkog razumijevanja (prisutno prije svih kod aleksandrijskih teologa i Augustina) vidi u platonovskoj metafiziци. Kao primjer malobrojnih teoloških kontroverzi povezanih s razumijevanjem euharistije navedena je problematika liturgijskih doksologija (povezana s arijanskom subordinacijom), kao i aleksandrijsko – antiohijsko razmimoilaženje u kristološkim sporovima 5. stoljeća, pri čemu su obje strane nastojale svoje argumente crpiti iz euharistijske prakse.

U dijelu u kojem je izložena teologija krštenja autor razmatra razne vidove te bogoslužne radnje kao što su opraštanje grijeha, primanje Duha Svetoga, ponovno rođenje i prosvjetljenje. Budući da je krštenje u ranoj Crkvi predstavljalo temelj kršćanskog identiteta i da je kao takvo mnogo češće bivalo predmet raznih

teoloških rasprava, različita tumačenja smisla i svrhe krštenja imala su za posljedicu mnogobrojna teološka sučeljavanja. Autor ovdje sažeto izlaže bit sukoba s gnosticima i mesalijancima i na primjeru arijanizma pokazuje povezanost i uzajamnu uvjetovanost krsnih formula i ispovijedanja vjere.

Za razliku od krštenja koje je bilo predmet rasprave s hereticima, sakrament pomirenja je predstavljao predmet mnogobrojnih diskusija unutar same Crkve. Fürst obrazlaže smisao pomirenja iz perspektive stalne napetosti između ideala kršćanske svetosti i grijehnosti kršćana. Kao jedan od ključnih trenutaka u dugoj povijesti rasprava o pomirenju, autor navodi sukob oko ponovnog primanja u Crkvu posrnutih za vrijeme Decijeve progona, koji je riješen 251/52. godine razgovorima između Rima i Kartage, tako što su pokornici pod strogim uvjetima primljeni u crkvenu zajednicu. U tom poglavlju autor se detaljno bavi dogmatskim smislom i kanonskim poretkom javne pokore koji je predstavljalo crkveni postupak opraštanja »smrtnih grijeha« (npr. gubitak krsne milosti) a koji je zahvaljujući nizu faktora već u 4. stoljeću zamijenila privatna ispovijed.

Sažimajući pregled cijele knjige može se reći da autor uspijeva u namjeri dati pregledan studentski priručnik i iscrpan opći uvod u kanonski poredak i dogmatski smisao kršćanskog bogoslužja prvih stoljeća. Na taj način koncipirano i na najnovijim znanstvenim saznanjima utemeljeno djelo predstavlja novinu u

okviru teološke znanstvene sredine njemačkog govornog područja. Pored toga ova knjiga zahvaljujući jednostavnosti prikaza i obradi tema kao i nezahtjevnom jeziku može biti zanimljiva i široj čitalačkoj publici.

Fürstova rekonstrukcija kršćanskih bogoslužnih radnji zasniva se prije svega na ranokršćanskim izvorima, koje on često (povremeno i opširno) citira, koristeći pritom sve raspoložive izvore (ne samo kanonske novozavjetne spise i djela crkvenih otaca). Iako dakle autorovo korištenje izvora nije selektivno, ono je ipak uvjetovano određenim pretpostavkama, čija bi eksplikacija u samoj knjizi bila poželjna. Spomenuta problematika dviju teza o razvitku euharistijskog obreda i s njom povezanog datiranja spisa *Apostolska predaja* (odnosno pojedinih njegovih elemenata) u 3. stoljeću zaslužuju sasvim sigurno veću pozornost, pogotovo što je određivanje prema tim problemima vrlo bitno za autorovu rekonstrukciju kršćanskog bogoslužja. Također, iako je sama knjiga koncepcijski određena spomenutim studijskim programom predmeta Povijest rane Crkve, bilo bi poželjno radi sveobuhvatnosti prikaza bogoslužnog života kršćana u prvim stoljećima da je autor uzeo u razmatranje i druge bogoslužne radnje, makar u osnovnim crtama.

Kao pozitivan vid knjige treba istaći to da Fürst ne pokušava pronaći tragove jednog jedinstvenog obreda u mnoštvu različitih liturgijskih elemenata već predstavlja bogatstvo bogoslužnih formi i izraza koji su prethodili kasni-

joj unifikaciji bogoslužja. Autor pritom posebno ističe dinamizam koji je pratio formiranje i razvitak kršćanskih bogoslužnih formi. Taj dinamizam nije bio uvjetovan isključivo unutarcrkvenim teološkim dijalogom, već je itekako zavisio od povijesno-kulturnog konteksta antičkog svijeta. I pored svjesnog distanciranja kršćana od mnogobožičkih, odnosno helenističkih religija i kultova, Fürst smatra da je razumijevanje pojedinih bogoslužnih radnji pretrpjelo određene izmjene u diskursu s helenističkom filozofijom (primjer sakramentalne teologije, odnosno razumijevanja termina *mysterium* i *sacramentum*). Inzistiranjem na (u krajnjoj instanciji) originalnosti kršćanskog bogoslužja, Fürst teži ne precijeniti njegovu helenističko-židovsku pozadinu, ne isključujući pritom očiglednu interakciju s helenizmom.

nih bogoslužnih radnji pretrpjelo određene izmjene u diskursu s helenističkom filozofijom (primjer sakramentalne teologije, odnosno razumijevanja termina *mysterium* i *sacramentum*). Inzistiranjem na (u krajnjoj instanciji) originalnosti kršćanskog bogoslužja, Fürst teži ne precijeniti njegovu helenističko-židovsku pozadinu, ne isključujući pritom očiglednu interakciju s helenizmom.

Rade Kisić

Nenad MALOVIĆ, *Politische Repräsentation und transzendente Wahrheit. Eric Voegelin im öffentlichen Diskurs: Politische Institutionen einer pluralistischen Gesellschaft als Verwirklichung der Transzendenten Wahrheit*, Berlin, 2005., 296 str. (doktorska disertacija)

Doktorska disertacija Nenada Malovića sastoji se, uz uvod i zaključak, od osam poglavlja i bavi se političkom filozofijom Erica Voegelina (1901. – 1985.). Voegelin je jedan od rijetkih znanstvenika 20. stoljeća koji se u svojim promišljanjima suprotstavio pozitivizmu i scijentizmu u želji da naglasi čovjekovu temeljnu sposobnost i upućenost prema transcendentnom. Filozofija za njega znači interpretaciju čovjekovih transcendentnih iskustava. Ta čovjekova senzibilnost za transcendentno mora se prema Voegelinu manifestirati i u političkom poretku.

Prvo i drugo poglavlje disertacije usredotočeno je na prikaz i razumijevanje fenomena reprezentacije kao politič-

ke stvarnosti. U istraživanju dolazi na vidjelo kako je od pojave prosvjetiteljstva došlo do redukcije pojma reprezentacije za izbor zastupnika u parlament, tj. kako je došlo do redukcije »reprezentacije kao takve«, osobito s obzirom na njezinu tehničku funkcionalnost.

U istraživanju također dolazi do izražaja značenje simbola u politici. Simboli imaju značajnu ulogu u stvaranju i održavanju jedinstva političkog tijela kako bi ono kao politički čimbenik moglo biti funkcionalno. Istodobno simboli u sebi skrivaju opasnost ovladavanja cjelokupnom stvarnošću i zbog toga se opravdano postavlja pitanje o samoj potrebi realnog i ispravnog usmjeravanja